

ARAP DİLİNDE MU'ARREB VE FURÛK İKİLİSİ VÂHİDÎ'NİN
EL-BASÎT ADLI TEFSİRİ BAĞLAMINDA*

Ahmet TEKİN

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Okt. Dr., anadoluplatformu@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received:

30.05.2017

Kabul Tarihi/Accepted:

30.05.2017

e-Yayım/e-Printed:

29.12.2017

ÖZ

Hicri beşinci yüzyılın önemli dilbilimsel müfessirlerinden biri olan Vâhidî, Arapçanın farklı ilim şubelerinde eserler vermiştir. Vâhidî, ilmî birikimini yazmış olduğu bu eserlerin tümünde göstermiştir. Ağırlıklı olarak tefsir alanında çalışmalar yapan müfessirin bu tefsirleri incelendiğinde, onun, Arapçaya ne kadar hâkim olduğu görülecektir. Dolayısıyla, *el-Basît* adlı tefsirinin hemen hemen her sayfasında dil ve gramere ait malûmata yer vermiştir. Bu bağlamda o, söz konusu eserinde Arapçanın komşu diller ile etkileşimi neticesinde ortaya çıkan mu'arreb ve anlamca birbirine yakın kelimeler arasındaki farkları, onların asıl anlamları ve bu anlamlar arasındaki nüansları tespit etmek manasındaki furûk olgularına da genişçe yer vermiştir. Muarreb kelimelerin gerek Arapça'da gerekse de Kur'ân'da yer alıp almadığı hususu ihtilafa konu olmuş ve ilim adamları tarafından detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Vâhidî, hem Arapça'da hem de Kur'ân'da mu'arreb sözcüklerin varlığını kabul eden dilcilerdendir. Dolayısıyla, ayetlerdeki bu tür kelimelerin tümünü izah etmektedir. Bununla birlikte o, furûk olgusu hakkında da teradüfçülerden farklı düşünmekte ve bu gibi kelimeleri ele alırken aralarındaki farklara değinmektedir.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili, Muarreb, Furûk, Vâhidî, *el-Basît*.

The Mu'arreb and Furûk of the Arabic Language within the Context
of Vâhidî's Quranic Interpretation *el-Basît*

ABSTRACT

* Bu makale, "Vâhidî'nin el-Basît adlı Tefsirinin Dil ve Gramer Açısından İncelenmesi" isimli doktora tezinden derlenmiştir.

Vâhidî, who is one of the important linguistic interpreters of the Quran in the 5th century of the hejira, gave works on various scholarly branches of the Arabic language. Vâhidî showed his scholarly background in all these works of his. He mostly worked on the field of the Quranic interpretation, and upon examining his interpretations, it can be seen how much he marvelled in the Arabic language. Thus, he seems to have given place to the information on language and grammar in almost every page of his interpretation "*el-Basît*". Within this context, he gave place, largely, to such phenomena as mu'arreb which had emerged as a result of the interaction of the Arabic language with some neighbouring languages, and furûk which means to identify the differences between synonyms of words, their exact meanings and nuances among them. Whether Muarreb words take place both in the Arabic language and in the Quran became a subject to controversies, and was discussed in detail by scholars. Vâhidî is of the linguists that admitted the presence of mu'arreb words both in the Quran and in the Arabic language. Therefore, he expounds all this kind of words within the verses of the Quran. In addition, he differs from the accidentalists on the phenomenon of furûk, and while dealing with such words he mentions the differences between them.

Key Words: Arabic Language, Muarreb, Furûk, Vâhidî, *el-Basît*.

Giriş

Ebû'l-Hasan 'Ali b. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali b. Mettûyî en-Nîsâbûrî eş-Şafîî el-Vâhidî, yaklaşık olarak 398/1076 senesinde Nîsâbûr'da dünyaya gelmiştir.¹ Vâhidî, uzun bir öğrenim hayatından sonra, Nîsâbûr ve çevresindeki medreselerde ders vermiş ve birçok talebenin yetişmesinde katkıda bulunup kısa sürede büyük bir üne kavuşmuştur.² Vâhidî'nin Nîsâbûr'daki Nizâmîyye medresesinde müderrislik yaptığı tahmin edilmektedir. Zira kaynakların belirttiğine göre, hem Nizâmülmülk hem de kendisi gibi vezirlik görevi yapmış olan kardeşi Ebû'l-Kâsım, Vâhidî'yi yakından tanıyıp biliyorlardı. Nitekim kaynakların çoğu bunların Vâhidî'ye karşı hürmetkâr bir tavır takındıkları ve ona çeşitli ikramlarda bulduklarını nakletmektedirler. Bununla birlikte Nizâmülmülk onun öğrencisi olan Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. 'Ali b. Cebbare el-Mağribî el-Huzelî (ö.?)'yi müderris olarak tayin etmiştir. Bütün bunları göz önüne aldığımızda, Nizâmîyye medreselerinin kurucusu olan ve aynı zamanda Vâhidî'yi tanıyıp bilen Nizâmülmülk'ün, Nîsâbûr'daki Nizâmîyye medresesinin öğrencilerini Vâhidî'nin ilminden mahrum bırakmış olması düşünülemez.³

¹ Ebû'l-Kâsım 'Ali b. Hasan b. 'Ali b. Ebi't-Tayyib *el-Bâherzî*, Dumyetu'l-Kasr ve 'Usâretu Ehli'l-'Asr, (Thk.: Muhammed Altuncu), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1993, II, 1017-1020; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, IV, 1659-1664; Kazvînî, Abdulkarîm b. Muhammed er-Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn* Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987, I, 140; el-Yemânî, Abdulkarîm b. 'Abdulmecîd, *İşaretu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhat ve'l-Lugaviyyîn*, (Thk.: Abdulmecîd, Diyab), Suudi Arabistan, 1986, s. 209; Vâhidî, Ebû'l-Hasan 'Ali b. Ahmed b. Muhammed, el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz, (Nşr.: Safvan 'Adnan Davûdî), Dimaşk-Beyrût, 1995, I, 11; Vâhidî, el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd, (Thk.: 'Adil Ahmed Abdulmevcûd-'Alî Muhammed Muavvid vd.), Beyrût 1994, I, 22. Vâhidî, Kitâbu'd-Da'âvât ve'l-Fusûl, (Thk.: 'Adil el-Ferîcât), Dimaşk, 2008, s. 21; Vâhidî, el-Vesît fî'l-Emsâl, (Thk.: 'Aff Muhammed "Abdurrahmân), Kuveyt, 1975, s. 5; Kehhâle, 'Umer Rîda, Mu'cemu'l-Muellifîn, Dimaşk, 1957, II, 400. Subkî, a.g.e., V, 240-243; İbnu'l-Kiftî, a.g.e., II, 223-225; İsmâ'il Başa el-Bağdâdî, Hediyyetu'l-'A'rîfîn Esmâul- Muellifîn ve Asâru'l-Musannifîn, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1951, I, 350; Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-Mufessirîn, Beyrût, Tarih Yok, I, 394-396; Kays Al-i Kays, el-İraniyyûn ve'l-Edebû'l-'Arabî, Muessesetu'l-Buhûs ve't-Tahkîkâtî's-Sikâfiyye, Yrs. Târîh Yok, I, 238; Zehebî, el-'İber fî Haberî men Ğaber, II, 324; Ebû'l-Felâh 'Abdulhayy İbnu'l-'İmâd, Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab, (Nşr.: 'Abdulkâdir Mahmûd el-Arnaût), Beyrût 1989, V, 292; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrût, 1984, XVIII, 339; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, (Thk.: 'Umer Abdusselam Tedmûrî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1994, XXXI, 258-260.

² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 339.

³ Fârisî, *el-Muntahâb Mine's-Siyâk li Târîhi Nîsâbûr*, s. 490; Mehdî, a.g.e., s. 72.

Vâhidî, hayatının sonlarına doğru, uzun süreli ağır bir hastalığa yakalanmış ve 468/1076 senesinde yetmiş yaşlarında Nisâbü'r'da vefat etmiştir.⁴

Uzun yıllar medreselerde ders verip birçok öğrenci mezun eden Vâhidî, çeşitli ilim dallarında uzmanlaşmış ve eserler vermeye başlamıştır.⁵ Kaynaklar, onu müfessir, muhaddis, imam, musannif, 'allame, Arap dilinde ve nahivde üstad ve şair gibi lakaplarla anmaktadır.⁶ Vâhidî, ilmî yetkinliğinden ötürü ilim erbabı arasında büyük bir beğeni elde etmiştir. Nitekim kaynaklar, onun her türlü saygıya layık olduğunu kaydetmekte ve Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün ona gösterdiği yakın ilgiyi, tazim ve ikramı dile getirmektedir.⁷

Vâhidî'nin en önemli eserlerinden olan *et-Tefsîru'l-Basît*,⁸ dil ve gramer açısından zengin bir kaynaktır. Nitekim İbnu'l-Kiftî de Vâhidî'nin eserlerinde lugat, nahiv ve şiirle istişhada çokça başvurduğunu, ayrıca onun *el-Basît* adlı tefsirini inceleyen kişinin müfessirin Arapçada ne kadar yetkin olduğunu göreceğini belirtmektedir.⁹ Vâhidî, bu eserinde diğer lügavî konular gibi mu'arreb ve furûk ikilisine de yer vermektedir.

1. Mu'arreb

Dillerin birbirinden etkilendiği görülmektedir. Arapça, komşu dilleri etkilediği gibi kendisi de onlardan etkilenmiştir. Söz konusu etkilenme diller arasındaki kelime alışverişi şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰ Nitekim Araplar, diğer dillerden Arapça'ya geçmiş kelimeleri günlük konuşmalarında kullanmışlardır. Bununla birlikte Kur'ân, hadis ve Arap şiirinde de bu tür kelimeler yer almıştır.¹¹ Arap Dileciler, Arapça'nın komşu diller ile etkileşimi neticesinde ortaya çıkan bu tür kelimeler için "muarreb, dahîl veya muvelled" terimlerini kullanmışlardır. Muarreb, Cahiliyye, Sadru'l-İslâm ve Emeviler dönemini de içine alan ihticâc döneminde başka dillerden Arapçaya giren ve Arapça'nın özelliklerine göre harflerinde ve kalıbında bazı değişikliklere uğrayarak kullanılan kelimelerdir.¹²

Buna göre bir kelime, muarreb sayılabilmesi için iki özelliğe sahip olmalıdır. Birincisi Araplaştırılan kelimenin harflerinde ve kalıbında Arapça'nın esaslarına göre değişikliğin meydana gelmiş olması gerekir. İkincisi ise söz konusu kelimenin Arapça'ya ihticâc döneminde girmiş olması gerekmektedir.¹³ Muarreb kelimenin ihticâc döneminden olduğunun kanıtı ise Kur'ân veya hadiste bulunması yahut da sözleri delil gösterilebilen dönemin önemli ediplerince kullanılmasıdır.¹⁴ Diğer dillerle etkileşimi neticesinde Arapça'ya giren "dahîl" kelimeler ise ihticâc döneminde veya sonrasında Arapça'ya girdikten sonra değişikliğe uğrasın veya uğramasın, kullanılan yabancı kelimedir.¹⁵ Dahîl, muarreb ve muvelled sözcüklerinden daha kapsamlı olmasına rağmen, genellikle muarreb kelimesiyle eş anlamda kullanılmış

⁴ İbn Hallikân, a.g.e., I, 79; İbnu'l-İmâd, a.g.e., V,127; Ebû's-Safâ, a.g.e., VII, 201; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 339; *Ebû'l-Fîdâ, el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, II, 192; İbnu'l-Kiftî, a.g.e., II, 223-225; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s. 78; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, V, 240-243; Zemaşerî Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Multekât li'z-Zemaşerî min Şerhi'l-Vâhidî 'ala Ş'iri'l-Mutenebbî*, (Thk; Mevdâ 'Abdullâh el-Lâsike), Suudi Arabistan, 1996, s. 31.

⁵ Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Neşredenin mukaddimesi), I,12; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 343; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, II, 145.

⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 339; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 5, (Thk.: Zağlul),; Kehhâle, a.g.e., II, 400.

⁷ Yâkût *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1660; Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, II, 145. Dâvudî, a.g.e., s. I, 394.

⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1662; Dâvudî, a.g.e., I,394-396; Subkî, a.g.e., V,241; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 340; Yâfî'î, a.g.e., III, 74; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s.79; İbnu'l-Kiftî, a.g.e., III, 223; İbn Hallikân, a.g.e., III, 303; İbnu'l-İmâd, a.g.e., V, 292; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, 57.

⁹ İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruwât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, II, 223; Mehdî, a.g.e., s. 82.

¹⁰ Curcânî, Ebu Bekir 'Abdulkahir el-Fârisî, *Darcu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suwer*, (Thk.: Muhammed Edîb Şekûr vd.), Dâru'l-Fîkr, 'Amman, 2009, I,66.

¹¹ Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed, *el-Mu'arreb*, (Thk.: Dr. Abdurrahim), Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1990, s. 13; Ramadan 'Abduttevvâb, *Buhûs ve Makâlât fî'l-Luga*, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 1982, s. 183-184.

¹² İbn Manzûr, a.g.e., I, 539; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 149-1281; Cevâlikî, a.g.e., s. 14; Zülfikar Tüccar, "Dahîl" DİA, İstanbul,1993, VIII, 412-413.

¹³ Cevâlikî, a.g.e., s. 14.

¹⁴ Cevâlikî, a.g.e., s. 17.

¹⁵ Cevâlikî, a.g.e., s. 17.

ve yerine göre hepsini birden ifade etmiştir. Muvelled ise ihticâc devrinden sonra Arapça'ya başka dillerden giren veya türetme yoluyla bu dile kazandırılan yeni kelimeler için kullanılmaktadır.¹⁶

Cevâlikî, kelimelerin kökenlerinin tespiti için *el-Mu'arreb* adlı eserinde güzel tespitler yapmıştır. O, bir kelimenin Arapça olup olmadığının en önemli özelliğinin terkinde yer alan harfler olduğunu belirtmektedir. Cevâlikî birtakım harflerin Arapça kelimelerde birlikte kullanılmayacağını söylemektedir. Örneğin; o, cim ile kâf, sad ile cim harflerinin aynı kelimenin bünyesinde yer alamayacağını ifade etmektedir. Cevâlikî söz konusu harfleri "harflerin itilafı neticesinde öğrenilen muarreb" başlığı altında bir bir zikrederek açıklamış ve bu konuda örnekler vermiştir.¹⁷

Muarreb kelimelerin gerek Arapça'da gerekse de Kur'an'da yer alıp almadığı hususu ihtilafa konu olmuş ve ilim adamları tarafından detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Şafiî, Ebû 'Ubeyde, Taberî, Bakillânî ve İbn Fâris gibi bazı ilim adamları, "Anlayıp düşünesiniz diye onu Arapça Kur'an yaptık",¹⁸ "Onu, senin kalbine uyarıcılardan olası diye açık bir Arapça ile Rûhulemîn indirmiştir",¹⁹ "İşte sana, böyle Arapça bir Kur'an indirdik",²⁰ "Bunu Arap diliyle indirdiğimiz çelişkisiz Kur'an'da yaptık",²¹ "Şayet biz onu yabancı dilde okunan bir kitap olarak indirseydik mutlaka şöyle diyeceklerdi: "Âyetlerinin açık seçik anlaşılır olması gerekmez miydi? Bir Arap'a yabancı dilden bir kitap, öyle mi?",²² "Biz Kur'an'ı işte böyle Arapça bir hüküm ve hikmet olarak indirdik"²³ ve "İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik"²⁴ mealindeki ayetlere istinaden muarreb olgusunun Kur'an'daki varlığını kabul etmemişlerdir. Nitekim Ebû 'Ubeyde, "Kur'an'da Arapça dışında bir kelimenin varlığını ileri sürmek büyük bir söz söylemektir demektedir."²⁵

Şafiî de yukarıda bahsi geçen ayetleri gerekçe göstererek Kur'an'da muarreb kelimelerin var olduğu düşüncesine şiddetle karşı çıkmış ve bunun aksini ileri sürenlere karşı bu iddiasını savunmuştur.²⁶

Taberî, ise Kur'an'da Arap olmayanların kullandıkları birtakım kelimelerin varlığını kabul etmiştir. Ancak o, söz konusu kelimelerin Kur'an'ın nüzulünden önce de Arapların kullanageldikleri kelimeler olduğunu ve bu tür kelimelerin Arapça ile diğer diller arasında ortak bir kullanımı bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Taberî, Arapça ile diğer diller arasındaki ortak birkaç kelimenin Kur'an'da bulunması yabancı kelimelerin bulunduğu anlamına gelmediğini söylemektedir. Ona göre bu kelimeler tamamıyla Arapçadır.²⁷

Kurtubî ise bu konuda "Kur'an'da bir kısım yabancı özel isimler dışında yabancı bir kelimenin bulunmadığına dair görüş, âlimler tarafından ittifak ile kabul edilmişken, özel isimler dışında yabancı kelimelerin varlığı hususunda aralarında ihtilaf söz konusu olmuştur"²⁸ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Ona göre Kur'an'da yabancı özel isimlerin varlığı problem olarak görülmemelidir. Ancak yukarıda da

¹⁶ Cevâlikî, a.g.e., s. 17. Dahil veya muarreb hakkında telif edilmiş temel eserleri irdelediğimizde, bunların başında İbn Abbas'a nispet edilen *Garibu'l-Kur'an* adlı eser gelmektedir. İbn Abbas'ın söz konusu eseriyle başlayan bu olgu ile ilgili ilmî faaliyetler, Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö. 540/1145)'nin *el-Muarreb* isimli eseriyle gelişim seyrine girmiştir. Şihâbuddin Ahmed el-Hafâcî (ö. 1069/1659)'nin Şifâu'l-ğ' Alil'i ile sistematize olan muarraeb olgusu, Eddî Şîr'in (ö. 1915) *el-Elfâzu'l-Fârisîyyetu'l-muarrebe'si* ve Hilmi Halîl'in *el-Muvelled fi'l-'Arabiyye* adlı eserleri ile günümüze kadar gelmiştir. Cevâlikî, a.g.e., s. 14; Öncü, a.g.e., s. 120; Zülfişkar Tüccar, "Dahil" DİA, İstanbul,1993, VIII, 412-413.

¹⁷ Cevâlikî, a.g.e., s. 100-101.

¹⁸ Zuhurf, 43/3.

¹⁹ Şuara, 26/193-195.

²⁰ Şûra, 42/7.

²¹ Zümer, 39/28.

²² Fussilet, 41/44.

²³ R'ad, 13/37.

²⁴ İbrâhîm, 14/4.

²⁵ Şafiî, a.g.e., s. 42; Ebû'l Fadl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Muhezzeb fi mâ Vaka'a fi'l-Kur'an mine'l-Mu'arreb*, (Thk.:Abdullâh el-Cebûrî), Irak, 1971, s.10; 'Abduttevvâb, *Buhûsun ve Makâlâtun fi'l-Luga*, s. 184; Zerkeşî, a.g.e., I,360; İhsan Akay, *Şafiî Usûl Geleneğinde İmâm Şafiî'ye Muhalif Usûli Görüşler*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Diyarbakır, 2015, s. 41.

²⁶ Akay, a.g.e., s. 41.

²⁷ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2014, I, 32; Suyûtî, *el-Muzhîr fi 'Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, I, 267; Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâ'il, *el-Mevsû'etu'l-Kur'âniyye*, Muessesetu Sicli'l-'Arab, Yrs. 1984, II, 130.

²⁸ Kurtubî, a.g.e., I, 49.

görüldüğü gibi bu tartışmanın simge isimlerinden olan Şafîî, özel isimler dâhil olmak üzere Kur'an'da hiçbir yabancı kelimenin varlığını kabul etmemektedir. Dolayısıyla Kurtubî'nin söylediği gibi bu hususta bir ittifaktan söz edilemez.²⁹

Sahabe, tabiû'n ve ilim adamlarından başka bir grup ise Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunduğunu savunmuşlardır.³⁰ Ancak Kur'an'daki bu tür kelimelerin miktarıyla ilgili aralarında ortak bir görüşten bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Zira Dahhâk (ö.105/723) ve Se'alîbî gibi âlimler, yeryüzündeki bütün dillerin Kur'an'da bulunduğunu ifade etmişlerdir.³¹ İbn 'Abbâs, Mucâhid ve 'İkrime "أستبرق" ve "أباريق" سجيل، مشكاة، يم، طور" gibi kelimeleri örnek vererek, Kur'an'da birçok muarreb kelime olduğunu söylemişlerdir.³² Gazzâlî ise Kur'an'da muarreb kelimelerin olduğunu kabul eder. O, Farsçaya geçmiş birkaç Arapça kelimenin bir şiirde bulunmasının onu Farsça olmaktan çıkarmadığı gibi, Kur'an'da Arapça dışında birkaç kelimenin bulunmasının da onun Arapça oluşuna halel getirmediğini ifade eder. Gazzâlî, kimi âlimlerin Kur'an'daki muarreb kelimelere Arapça vezinler uyarlamaya çalışmasını da bir tekellüf olarak nitelendirmekte ve yaptıkları tekellüfe hiç gerek olmadığını söylemektedir.³³ Suyûtî de Gazzâlî'nin bu görüşlerine katılmakta ve Kur'an'da Arapça dışında da birtakım kelimelerin bulunmasının bazı hikmetlere binaen olduğunu söylemektedir. Ayrıca Suyûtî, Kur'an'daki muarreb kelimeleri *el-İtkân* isimli eserinde bir liste halinde vermektedir. Bununla birlikte Subkî ve İbn Hacer gibi bazı âlimler de bu tür kelimeleri manzum hale getirmişlerdir.³⁴

Vâhidî'nin ise Kur'an'da Arapça dışında bazı kelimelerin varlığını kabul ettiğini Kur'an'da geçen bir kısım kelimeler hakkında kullandığı ³⁵ أعجمي، ³⁶ معرب، ³⁷ غرّبت ve ³⁸ هو دخيل معرب gibi bazı sözcüklerden anlıyoruz. Bununla birlikte Vâhidî, bu tür kelimelerin aslında hangi dillerden geldiğini de belirtmektedir. Örneğin; o, muarreb kelimeleri açıklarken, ⁴² وأصله بالسريانية، فعرّبته العرب ⁴¹ هذا فارسي ⁴⁰ عبراني ³⁹ غرّبت من السريانية gibi ifadelerle de kimi muarreb kelimelerin kökenini belirtmektedir. Ayrıca Vâhidî, muarreb kelimelerin Kur'an'daki varlığını inkâr eden âlimlerin delil olarak gösterdikleri ayetleri de farklı bir yorum açısıyla ele almaktadır. Nitekim o, bu tür ayetleri kendi görüşünü destekler şekilde yorumlamaktadır. Örneğin; o, ⁴³ "Anlayıp düşünesiniz diye onu Arapça Kur'an yaptık" ⁴³ ayetini *صَيَّرْنَا قُرْآنَ هَذَا الْكِتَابِ* şeklinde ifade etmiştir. Vâhidî, ayette "kılmak" anlamına gelen *جَعَلَ* fiilini "dönüştürmek" manasındaki *صير* fiiliyle tefsir etmektedir. Onun "biz bu kitabın okuyuşunu Arapçalaştırdık" ifadesinden gaye Kur'an'da birtakım kelimelerin mu'arreb kılınması, Arapçaya dönüştürülmesidir. Nitekim onun "Kur'an'ın içinde İbranice kelimeler de vardır" ifadesinden de bu anlaşılmalıdır.⁴⁴ Bununla birlikte Vâhidî, *مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ*, ⁴⁵ "Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile diye bir şey yapmamıştır." Ayetinin tefsirinde de *جَعَلَ*

²⁹ Şafîî, a.g.e., s. 42.

³⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 271.

³¹ Suyûtî, *el-Muhezzeb*, s.10.

³² Abdu'ttevvâb, a.g.e., s. 184.

³³ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, (Thk.: Hamza b. Zuheyr Hafız), Medîne, 1992, II, 27-28.

³⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 271-272.

³⁵ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 370-426-IX, 225-XI, 416- XIII, 614-616 -XVI, 271-XIX, 101.

³⁶ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 610-XI, 511-XIV, 394-XV, 319.

³⁷ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, V, 28.

³⁸ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XI, 512.

³⁹ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, V, 28.

⁴⁰ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, I, 455.

⁴¹ Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XI, 511.

⁴² Örnek için bkz. Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XIV, 394.

⁴³ Zuhuf, 43/3.

⁴⁴ Vâhidî, Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XX, 7.

⁴⁵ Mâide, 5/103.

fiilinin lugat bakımından صير anlamında kullanıldığını dile getirmekte ve لأن من القرآن العبراني والسرياني ifadesiyle de Kur'ân'da birtakım İbranice ve Süryanice kelimelerin bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Vâhidî, muarreb kelimelere değinirken kendinden önceki dilcilerin görüşlerini eleştiri süzgecinden geçirmektedir. Daha sonra ise söz konusu görüşler arasında uygun gördüğünü tercih etmektedir. Örneğin; o, "وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ" *"Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler"*⁴⁷ ayetinin açıklamasında, bazı müfessir ve dilcilerin إِبْلِيس kelimesinin أَبْلَس kökünden müştak bir kelime olduğu hususunda görüş bildirdiklerine yer vermektedir. Ancak Vâhidî, bu fikre karşı çıkmakta ve onu çürütmek için muteber gördüğü İbnu'l-Enbârî'nin aksi yönündeki görüşünü nakletmektedir. Vâhidî, İbnu'l-Enbârî'nin إِبْلِيس kelimesinin müştak olmadığı yönündeki görüşü için kıyas ilkesini kullandığını söylemektedir.⁴⁸ Nitekim İbnu'l-Enbârî, *Kitâbu'l-Eddâd* isimli eserinde bu kelimeyi إسحاق kelimesi ile karşılaştırmakta ve إسحق kelimesinin أسحق kökünden geldiği için munsarif olduğunu, şayet إِبْلِيس kelimesi de أَبْلَس kökünden müştak bir kelime olsaydı onun da munsarif olması ve diğer munsarif isimler gibi tenvin alması gerektiğini ifade etmektedir. İbnu'l-Enbârî, "söz konusu kelimenin Kur'ân'da gayr-i munsarif olarak yer alması, onun Arapça olmayan bir kelime olduğunu ispat ediyor" demektedir.⁴⁹

Vâhidî'den önceki müfessirlerden olan Taberî ise إِبْلِيس kelimesinin إبلاس kökünden Arapça bir kelime olduğunu söylemektedir. Taberî, Arapçada onun vezininde başka bir kelime olmadığı için Araplar telaffuzundaki zorluğu gerekçe göstererek onu gayr-i munsarif olarak kullandıklarını dile getirmektedir.⁵⁰ Vâhidî, Taberî'nin bu Beyânını إِبْلِيس kelimesi hariç إفعال babının bütün mevzûnları munsariftir" şeklindeki ifadesi ile reddetmektedir. Vâhidî, en sonunda da "benim tercihim bu kelimenin yabancı bir kelime olduğu, dolayısıyla gayr-i munsarif olması gerektiği yönündedir" şeklinde kendi görüşünü belirtmektedir.⁵¹

Vâhidî'nin Kur'ân'da Arapça dışındaki kelimelerin varlığıyla ilgili görüşünü tahlil ettiğimizde onun aynı zamanda bu olguya tabi tutulan sözcüklerle ilgili kurallara da yer verdiğini görmekteyiz. Örneğin; o Hûd suresinde geçen تنور kelimesi hakkında, Ezherî'yi kaynak göstererek, onun mu'arreb bir kelime ve aslının تنر olduğunu belirtmektedir. Vâhidî, Ezherî'den naklen şöyle demektedir: "Arapçada "ra" harfinden önce nûn harfinin bulunduğu bir kelime bulamazsınız. Dolayısıyla bu kelime de ديباج، دينار، سندس ve استبرق kelimeleri gibi yabancı dilden Arapçaya geçmiş ve zamanla Araplar tarafından kullanılmış muarreb kelimelerdendir".⁵² Bunun dışında Vâhidî, yabancı kökenli oluşlarından ötürü gayr-i munsarif sayılan bir kısım özel isimlerin yanısıra, Kur'ân'da geçen إنجيل، تورا، إنجيل⁵³، مدين⁵⁴، يهود⁵⁵، سبيل⁵⁶ ve daha birçok kelimenin yabancı dillerden Arapçaya geçtiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda kendisi إسرائيل يا بني إسرائيل kelimesini tahlil etmektedir. O, bu kelimenin aslında Hz. Ya'kûb'un adı olduğunu bunun dışında 'ucmet özelliğini de taşıdığı için kelimenin gayr-i munsarif olduğunu söylemektedir. Vâhidî, ayrıca bu

⁴⁶ Vâhidî, *Vâhidî, et-Tefsîru'l-Besît*, VII, 551.

⁴⁷ Bakara, 2/34.

⁴⁸ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 369-371.

⁴⁹ İbnu'l-Enbârî, Ebû'l-Berekat Kemâluddîn b. Muhammed, *Kitâbu'l-Eddâd*, (Thk.:Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1987, s. 336-337.

⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 264-265.

⁵¹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 369-371.

⁵² Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XI, 416.

⁵³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, V, 28.

⁵⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, IX, 225.

⁵⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 610.

⁵⁶ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XI, 511.

⁵⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XIV, 394.

⁵⁸ Bakara, 2/40.

kelimenin iştikakıyla ilgili farklı görüşlerin bulunduğunu ancak والاصح عند أهل اللغة: أنه أعجمي لا اشتقاق له sözüyle de en doğru olanın bu kelimenin muarreb olduğu yönündeki görüş olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Örnek:1

"Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbüler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır"⁶⁰ Vâhidî, ayetteki kelimelerin lugavî izahında مَجُوس kelimesine değinmekte ve bu kelimeyle ilgili ileri sürülen farklı görüşleri nakletmektedir. O, مَجُوس kelimesi "قال الأزهرى: والمجوس معرب، أصله: منج كُوش، فعربته العرب فقالت: مجوس" sözleriyle muarreb olup aslı منج كُوش'tur. Araplar bu kelimeyi مَجُوس şeklinde Arapçalaştırmışlardır." sözleriyle Ezherî'den naklen مَجُوس kelimesinin aslını ve manasını belirtmektedir. Bu bağlamda söz konusu kelimenin Mecûsîlik doktrinini ortaya atan kişinin adı dolayısıyla aslı itibarıyla de muarreb olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Vâhidî, Yunancada magos şeklinde telaffuz edilip Ârâmîce yoluyla Arapça'ya geçen bu kelimenin ta'ribiyle ilgili Ezherî dışındaki âlimlerin görüşlerini de sunmaktadır. O, bazı âlimlerin söz konusu kelimenin aslının نجوس olduğunu ve الغين والغيم ve الأيمن örneklerinde olduğu gibi, "nun" harfinin "mim" harfine dönüştüğünü ileri sürdüklerini söylemektedir. Vâhidî, daha sonra "Bunlar, gerek temizliklerine göstermedikleri özen nedeniyle gerekse de doktrinlerindeki sapkınlıklarından dolayı bu ismi almışlardır"⁶² sözleriyle bu ismi almalarındaki sebebi de izah etmektedir. Sonunda ise Vâhidî، والقول ما ذكره الأزهرى " söz Ezherî'nin dediğidir" şeklindeki sözleriyle Ezherî ile ikinci görüş sahibinin fikirleri arasında mukayese yapmakta ve Ezherî'nin görüşünü tercih etmektedir.⁶³

Örnek 2:

"يا أهل الكتاب لم تُحاجُّون في إبراهيم وما أنزلت التوراة والإنجيل إلا من بعده أفلا تعقلون" Ey Ehl-i kitap! İbrahim hakkında niçin tartışsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz?"⁶⁴ Vâhidî, ayette geçen Tevrat ve İncil kelimelerini lügat açısından incelemektedir. O, bazı dilcilerin bu sözcüklerin Arapça kökenli oluşlarıyla ilgili zorlamaya dayalı yorumlarını naklettikten sonra، قال جماعة من أهل التحقيق: التوراة والإنجيل والزبور، أسماء عُربت من السريانية، وليس يُطرَدُ فيها قياس الأسماء العربية bu isimlerin Süryanice'den Arapça'ya geçtiğini ve Arapça isimler için söz konusu olan kıyasa tabi olmadıklarını belirtmektedir. Vâhidî, sonuç olarak da زَفُونًا، انكليون، ثورِي، انكليون، زَفُونًا "Bilmez misin Süryanicede bu kelimelerin telaffuzu; زَفُونًا، انكليون، ثورِي، انكليون şeklinde." sözleriyle bu kelimelerin Süryanicedeki telaffuzlarını vermektedir.⁶⁵ İbn 'Atiyye ise bu iki kelime hakkında التوراة والإنجيل اسمان أصلهما "bunların her ikisi de İbranice isimlerdir. Ancak gramer ve dil alimleri bunları Arapça kelime türetme yöntemine tabi tutmuşlardır" şeklinde bir açıklama yapmaktadır.⁶⁶

Örnek 3:

⁵⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 425-426.

⁶⁰ Hac, /2217.

⁶¹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XV, 319.

⁶² Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XV, 320.

⁶³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XV, 321.

⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/65.

⁶⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, V, 28.

⁶⁶ İbn 'Atiyye, *a.g.e.*, I, 398.

"Onlar orada ince ve kalın ipekli yeşil elbiseler giyecekler"⁶⁷ Vâhidî, ayetteki *إِسْتَبْرَقِ* kelimesini detaylı bir şekilde incelemektedir. O, *السندس: ما رَقَّ من الديباج،* "Kumaşı kalın ipek için *إِسْتَبْرَقِ*, ince ipekler içinse *سندس* kelimesi kullanılır" sözüyle kelimenin manasını verdikten sonra, Cahiliye dönemi şairlerinden olan Rabîa' b. Sa'd b. Mâlik el-Murakkaş'ın

تراهنَّ يلبسن المشاعر مرَّةً... وإِسْتَبْرَقِ الديباج طورًا لباسها

"O bayanların kâh ibadet kıyafetlerini

kah ipek kumaşlarını giyindiklerini görürsün"

beytini delil getirerek *إِسْتَبْرَقِ* kelimesinin kullanıldığı manada bir problemin olmadığını belirtmektedir. Vâhidî, *وهو اسم أعجمي أصله بالفارسية: اسْتَبْرَقَ ونقل من العجمية إلى العربية،* "Bu, yabancı bir kelimedir. Farsça kökenli olup aslı *اسْتَبْرَقَ* olan bu kelime Arapça'ya nakledilmiştir" sözleriyle kelimenin kökenini izah etmektedir. Vâhidî, bu açıklamadan sonra kelimenin ta'rib yöntemine tabi tutulduğunu ve mazi fiili olan *إِسْتَبْرَقَ* veznine uygun düştüğünü belirtmektedir. O, söz konusu bu kelimenin fiil türünden isim türüne geçtiği için başındaki hemzenin katr' hemzesi olarak kabul edildiğini söylemektedir. Ayrıca Vâhidî, fiilden isme nakledilen kelimelerin tümünde bu yöntemin uygulandığını Ebû 'Alî el-Fârisî'den yaptığı nakille desteklemektedir.⁶⁸

Vâhidî'nin hocalarından olan Sa'lebî ve ondan sonraki en yetkin müfessirlerden biri olan Râzî, bu kelimeyle ilgili *أصله فارسيٌّ مُعْرَبٌ وَهُوَ اسْتَبْرَقَ، أَي غَلِيظٌ* "Farsça kökenli olup aslı *اسْتَبْرَقَ* olan bu kelime Arapça'ya nakledilmiştir ve kalın anlamındadır." şeklinde bilgi vermektedir.⁶⁹ Semîn el-Halebî ise lügatçilerin *إِسْتَبْرَقِ* kelimesi hakkında fikir ayrılığına düştüğünü belirtmektedir; ona göre bazı dilciler, bu kelimeyi Arapça olarak görüp *بريق* kökünden olduğunu belirtmişken, bazıları da bu kelimenin muarreb olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁰ Görüldüğü gibi birçok müfessir bu kelimenin muarreb oluşuyla ilgili rivayetlerden söz etmektedir.

2. Furûk

فُرُوقٌ (Furûk) kelimesi sözlükte "ayırarak, iki şeyi birbirinden ayıran özellik" manasına gelen *فُرُقٌ* sözcüğünün çoğuludur. Fark, aynı zamanda yan yana getirme anlamındaki *جَمْعٌ* lafzının zıddıdır.⁷¹ Farklı ilim dallarına mensup âlimler, furûk kelimesinin ıstilahî anlamıyla ilgili değişik tanımlar ortaya koymuşlardır. Örneğin; dilcilerle gramercilerin tanımı, usul ve fıkıh âlimlerinin tanımından farklı olmuştur.⁷² Dolayısıyla "furûk" için birbirinden farklı birçok ıstilahî tanım ortaya çıkmıştır. Ancak bunlar arasında bizi ilgilendiren, dilcilerin tanımı olduğu için biz onunla yetineceğiz. Dilciler, furûk kelimesini ıstilah açısından "anlamca birbirine yakın kelimeler arasındaki farkları, onların asıl anlamları ve bu anlamlar arasındaki nüansları tespit etmek" şeklinde tanımlamışlardır.⁷³

Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), İbn Haleveyh (ö. 370/980), Asma'î, Sîbeveyh, İbn Cinnî, Kutrub, İbn Sîde ve diğer pek çok âlim, furûk olgusunu inkâr edip teradüfü savunmuşlardır.⁷⁴ Muberrred, Sa'leb, Ebû 'Alî el-Fârisî, Ebû Hilâl el-'Askerî, İbn Fâris, İbnü'l-'Arabî, İbn Durusteveyh ve Nuruddîn el-

⁶⁷ Kehf, 18/31.

⁶⁸ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XIII, 614-615.

⁶⁹ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, VI, 169; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI, 104.

⁷⁰ Semîn, a.g.e., VII, 484.

⁷¹ İbn fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyyâ, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, (Thk.: 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fîkr, Beyrût, 1979. IV,15. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, V, 1030; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1175; ed-Durî Muhammed Yasin Hıdır, *Dekâiku'l-Furûki'l-Lugaviyye fi'l-Beyâni'l-Kur'ânî*, Camia'tu Bağdâd, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat, 2005, s. 7; Hulusi Kılıç, "Furûk" *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 222-223.

⁷² Carullah, Abdusselam b. Sâlih, *Mebâhisu'l-Furûk fi't-Tefsîr ve 'Ulumi'l-Kur'ân*, Mecelletu'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Riyad, sayı, 8, 2011, s. 11.

⁷³ Meşrî, a.g.e., s. 19.

⁷⁴ Şâyî, Muhammed b. 'Abdirrahmân, *el-Furûku'l-Lugaviyye ve Eseruhâ fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Riyad, 1993, s. 40.

Cezîrî gibi alimler ise furûku savunup teradüf olgusunu kabul etmemişlerdir.⁷⁵ Dolayısıyla teradüfçüler ve furûkçular adında iki ekol ortaya çıkmıştır. Furûkçular, konu hakkında şöyle demişlerdir: Sözlüklerde müterâdif olarak nakledilen kelimeler, gerçekte müterâdif değildir. Araplar, bunlar arasında fark gözetmiştir; her lafza özel bir anlam yüklemiştir. Bizim bu furûkları bilmememiz veya var olan farklılıkları görmezden gelerek kullanmamız, Arapların da bunları bilmediğini ve bunlar arasında fark görmediğini ortaya koymaz. Zahiren müterâdif gibi görünen lafızlar, zata, sığata veya sıfatın sıfatına delâlet etmek gibi çeşitli anlamları barındırması sebebiyle farklılaşan kelimelerdir.⁷⁶

Furuka dair müstakil eserlerin yazıldığı görülmektedir. Bu eserler, başlangıçta, insanla diğer canlıların aynı fonksiyonu gören organlarının isim, sıfat, fiil, davranış ve yaşayış tarzları hakkında kullanılan kelimeleri ele almaktaydı. Daha sonra ise dilde bir anlam için kaç kelime bulunduğunu, eş anlamlı veya anlamca birbirine yakın ya da benzer kelimeler arasındaki farkları tespit etmeyi konu edinmiştir.⁷⁷

Furûk konusunda telif edilen eserler, iki grupta değerlendirilmiştir. Birincisi eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimeler arasındaki farkları içeren eserlerdir.⁷⁸ İkincisi ise genel olarak kelimelerin arasındaki anlam farklarına işaret etmeden sadece bir mana için kullanılan kelimeleri bir araya getiren eserlerdir.⁷⁹

Vâhidî, *el-Basît*'inde kelimelerin lugavî izahını yaparken Arap dilindeki birçok farklı özellikten yararlanmışır. Söz konusu özelliklerden biri de yukarıda sözlük ve ıstılah anlamı verilen Furûktur. Vâhidî, kelimeler arasındaki farkları genellikle *ففرق بينهما* cümlesi ile ele almaktadır. Örneğin; Vâhidî, *وَأَيُّوَا* *“Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin”*⁸⁰ ayetinde geçen *أُخْصِرْتُمْ* kelimesinin lugavî izahında şöyle demektedir: *“Dilciler إحصار ve حصر sözcüklerinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu iki kelimenin farklı şeyler olduğunu söylemiştir.”* Nitekim Yûnus, “yolundan geri çevrilen kişi için *إحصار*, hapsedilen kişi içinse *حصر* kelimesi kullanılır derken”, Zeccâc korku veya hastalıktan ötürü yoluna devam edemeyen kişi için *إحصار*, hapsedilen kişi içinse *حصر* kelimesi kullanılır” demiştir. Bazıları de bunların aynı şeyler olduğunu söylemiştir.⁸¹ Zemahşerî ise hastalık, acizlik veya korkudan ötürü yoluna devam edemeyen kişi için *إحصار*, düşmanı tarafından engellenen veya hapsedilen kişi içinse *حصر* kelimesi kullanılır demiştir.⁸² İbn 'Atiyye (ö. 546/1151) de hastalık engeli için *إحصار*, düşman engeli içinse *حصر* kelimesi kullanılır demiştir.⁸³ Râzî ise bu husuta daha detaylı bilgi vermektedir. O, düşman engeli için *حصر* kelimesinin kullanımında ittifak olduğunu, ancak *إحصار* kelimesinde böyle bir ittifak olmadığını söylemektedir. Râzî, bu kelime için üç görüş olduğunu belirtmektedir:

Birincisi Cumhurun görüşüdür. Onlara göre söz konusu kelime, hastalık engelini ifade etmekle sınırlıdır.

⁷⁵ Şâyî', *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁶ Suyûtî, *el-Muzhîr fî 'Ulûmî'l-Luğa ve Envâihâ*, I, 403; Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, (Thk.: Muhammed İbrâhîm Selim), Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kâhire, Târîh Yok. s. 6; Ömer Kara, *Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' ve 'Furûk' Argümanlarının Mukayeseli Tahlili*, -el-Furûku'l-luğaviyye'ye Giriş (III)- Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2004, sayı: 4, s.117-144.

⁷⁷ Meşrî, *a.g.e.*, s. 47; Hulusi Kılıç, “Furûk” *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 222-223.

⁷⁸ Bunların belli başlıları şunlardır: Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fikhu'l-luga*, İbn Sîde, *el-Muhassas ve İsmâil Hakkı Bursevî*, Furûku Hakkî. Bkz. Meşrî, *a.g.e.*, s. 103; Hulusi Kılıç, “Furûk” *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 222-223.

⁷⁹ Bu grupta yer alan belli başlı eserler şunlardır: Asmaî, *ma İhtefefet Elfâzu ve İhtefekat Me'ânih*, İbnü's-Sikkî, *Tehzîbu'l-Elfâz*, 'Abdurrahmân el-Hemedânî, *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*, Kudâme b. Ca'fer, *Cevâhiru'l-elfâz*, 'Alî b. 'İsâ er-Rummânî, *el-Elfâzu'l-Muterâdifetu'l-Mutekaribetu'l-Ma'nâ* ve İbn Fâris, *Mutehayyiru'l-Elfâz*. Bkz. Meşrî, *a.g.e.*, s. 103; Hulusi Kılıç, “Furûk” *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 222-223.

⁸⁰ Bakara, 2/196.

⁸¹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, IV, 8-9.

⁸² Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-M'arife, Beyrût, 2002, s. 118.

⁸³ İbn 'Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Thk.: 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, I, 266.

İkinci görüş, bu kelime, ister düşmandan ister hastalıktan olsun genel olarak engellenmeyi ifade etmektedir.

Üçüncü görüşe göre ise bu kelime, düşmandan dolayı engellenmeyi ifade etmekle sınırlıdır.⁸⁴

Vâhidî, kelimeler arasındaki farka değinirken bazen de *“Bazı dilciler ikisi arasında bir fark olduğuna hükmetmiştir”* ifadesini kullanmıştır. Örneğin; *مُهْطَعِينَ مُقْتَبِعِي رُؤْسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْنَدْتُهُمْ هَوَاءَ كَوَاشِرَاتِهِمْ* "Başları yukarıya kalkık, bakışları bir noktaya sabitlemiş, zihinleri bomboş kalmış olarak toplanma yerine koşarlar" ⁸⁵ ayetinde geçen *أَفْنَدَ* kelimesi üzerinde durmaktadır. Vâhidî, İbn 'Abbâs ve Katâde'nin bu kelimeyi kalbin bulunduğu yer manasında yorumladıklarını, dolayısıyla onların *أَفْنَدَ* kelimesinin tekili olan *فَوَاد* ile *قَلْب* kelimeleri arasında anlamsal bir farkın olmadığı yönünde görüş bildirdiklerini söylemektedir. Vâhidî, bazı dil bilimcilerin bu iki kelime arsında fark olduğu yönünde kanaat belirttiklerini ifade etmektedir. O, söz konusu farkı Leys'in *“Kalp, fuadtan bir parça olup aort damarına bağlıdır”* şeklindeki ifadesiyle somutlaştırmaktadır. Nitekim Leys'in söylediğine göre bu iki kelime birbirinden ayrı şeylerdir. Vâhidî, ayrıca bu hususta *“أتاكم أهل اليمن هم أرقى قلوباً والين أفندة Size yürekleri yufka kalpleri yumuşak bir halk olan Yemenliler gelmiştir”*⁸⁶ hadisini de delil olarak getirmektedir. Zira hadiste geçen söz konusu iki kelime aynı cümlede farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bütün bunlar dikkate alındığında bu iki kelime arasında umum-husus ilişkisinin bulunduğu yani *قَلْب* kelimesinin *فَوَاد* kelimesinden daha dar anlamlı olduğu ortaya çıkacaktır.⁸⁷

Örnek 1:

أَفْعَيْزِ اللّٰهِ اَبْتَعِي حَكَمًا “(De ki:) Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?”⁸⁸ Vâhidî, bu ayeti lugavî açıdan analiz ederken ayette geçen *حَكَم* kelimesi ile aynı kökten olan *حَاكِم* sözcüğünü mukayese etmektedir. Müellif, lügat ehlinin bu iki sözcük arasında herhangi bir fark görmediğini ve her ikisini de aynı manada gördüklerini ifade etmektedir. Vâhidî, devamla şöyle demektedir: Ancak bazı yorumcular bu iki sözcüğün birbirinden farklı şeyler olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre, hakem hükmetmeye ehil olan kişiyi nitelerken, hâkim hüküm ehliyeti aranmaksızın bilfiil hükmeden şahsı nitelemektedir. Dolayısıyla hakem ile yapılan tavsif diğerinden daha övücü ve niteleyici olmaktadır.⁸⁹

Zemahşerî, *حَكَم* kelimesini *حَاكِم* ile tefsir ederken,⁹⁰ İbn 'Atiyye, aralarında belirgin bir farkın olduğunu, bu kelimenin *حَاكِم* kelimesinden daha belîğ olduğunu ifade etmektedir. O, *حَكَم* kelimesiyle birlikte adalet kavramının da ifade edildiğini ve ondan muradın adil hükmedici olduğunu, oysa *حَاكِم* kelimesinden böyle bir mananın anlaşılmadığını, onunla zalim hükmedici de kastedilebileceğini dile getirmektedir.⁹¹ Fahrüddîn Râzî ise Vâhidî'nin söylediğinin aynısını okuyucuyla paylaşmış ve bu hususta ondan farklı bir görüş belirtmemiştir.⁹²

Örnek 2:

اِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ “Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder”⁹³ Vâhidî, ayetteki kelimeleri lugavî açıdan derinlemesine tahlil ederken şöyle demektedir: Bazı dilciler *اِجَابَةٌ* ile *اِسْتِجَابَةٌ* sözcüklerinin birbirinden farklı anlamlara geldiğini ifade etmektedir. *اِسْتِجَابَةٌ* davet edenin talebi doğrultusunda sergilenen davranış biçimini ifade ederken, *اِجَابَةٌ* sözcüğü ise bazen bunun tam tersini ifade

⁸⁴ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, V, 124.

⁸⁵ İbrâhîm, 14/43.

⁸⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, VI, 301.

⁸⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, XII, 501-502.

⁸⁸ En'âm, 6/114.

⁸⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, VIII, 383-384.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s.324.

⁹¹ İbn 'Atiyye, a.g.e., II, 337.

⁹² Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIII, 130.

⁹³ En'âm, 6/36.

edebilmektedir.⁹⁴ Fahrüddîn Râzî de tıpkı Vâhidî gibi her iki kelime arasında fark olduğunu, استجابة kelimesinin ancak davete olumlu karşılık vermede kullanıldığını, diğer kelimenin ise bazen olumsuz icabet için de kullanılabildiğini belirtmektedir.⁹⁵ Ebû Hayyân (ö. 745/1344), her iki kelimenin aynı anlamda olduğunu belirtmektedir. Buna ilaveten o, Rummanî'den naklen şöyle demektedir: استجاب ile أجاب arasında fark vardır; birincisi olumsuz icabet için de kullanılırken ikincisi sadece olumlu icabette kullanılabilmektedir.⁹⁶

Örnek 3:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur"⁹⁷ Vâhidî, ayette geçen حَمْدُ kelimesini lugat açısından incelerken حَمْدُ ile شكر arasındaki farka şu şekilde değinmektedir: وبين الحمد والشكر فرق واضح ، يظهر ، وبين الحمد والشكر. حَمْدُ ile شكر arasında açık bir fark vardır ki o fark söz konusu sözcüklerin, zıddı olan kelimelerle belirgin bir hal almaktadır. Zira شكر kelimesinin zıddı كفر sözcüğü iken, حَمْدُ kelimesinin zıddı ذم sözcüğüdür.⁹⁸ Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ve Ebû Zeyd Se'âlebî (ö. 875/1470) de bu iki kelimenin arasındaki farka değinmişlerdir. Söz konusu kişiler, her iki kelime arasında umum husus ilişkisi olduğunu, حَمْدُ kelimesinin anlam açısından شكر kelimesinden daha kapsamlı olduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁹

SONUÇ

Muarreb kelimelerin gerek Arapça'da gerekse de Kur'an'da yer alıp almadığı hususu ihtilafa konu olmuş ve ilim adamları tarafından detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Şafîî, Ebû 'Ubeyde, Taberî, Bakillânî ve İbn Fâris gibi bazı ilim adamları, muarreb olgusunun Kur'an'daki varlığını kabul etmemişlerdir. Nitekim Ebû 'Ubeyde, "Kur'an'da Arapça dışında bir kelimenin varlığını ileri sürmek büyük bir söz söylemektir" demektedir.

Vâhidî ise, mu'arreb olgusuna sıcak bakmış ve hem Arapça'da hem de Kur'an'da mu'arreb varlığını kabul etmiştir. Ayrıca o, bu konuyu işlerken "ta'rib/Arapçalaştırmayla" ilgili kurallara da yer vermiştir. Müfessir, ayetlerdeki kelimelerin lugavî izahında bu tür sözcüklere değinmekte ve gerek Taberî gibi müfessirlerin gerekse de İbnu'l-Enbârî ve Ebû 'Alî el-Fârisî gibi dilcilerin mu'arreb kelimelerle ilgili görüşlerini nakletmektedir. Müfessir, bu tür kelimelere değinirken onların hangi dilden Arapçaya geçtiklerini de belirtmektedir.

Vâhidî, dilbilimin önemli olgularından olup, dilciler tarafından "anlamca birbirine yakın kelimeler arasındaki farkları, onların asıl anlamları ve bu anlamlar arasındaki nüansları tespit etmek" şeklinde tanımlanan fruk konusunu da el-Basît'inde uygulamalı olarak incelemiştir. Bu konu dilciler arasında tartışılmıştır. Nitekim İbn Haleveyh, Asma'î, Sîbeveyh, İbn Cinnî, Kutrub, İbn Sîde ve diğer pek çok âlim, furûk olgusunu inkâr edip teradüfü savunmuşlardır. Muberrred, Sa'leb, Ebû 'Alî el-Fârisî, Ebû Hilâl el-'Askerî, İbn Fâris, İbnu'l-'Arabî, İbn Durustevyeh ve Nuruddîn el-Cezîrî gibi âlimler ise, furûku savunup teradüf olgusunu kabul etmemişlerdir.

Vâhidî ise, kelimelerin arasındaki ince farklar olduğunu kabul etmektedir. Bu bakımdan o, ayetlerde geçen bu tür kelimeleri açıklamakta ve aralarındaki ince farkı ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak Vâhidî,

⁹⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, VIII, 172.

⁹⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 172.

⁹⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, IV, 123.

⁹⁷ Fâtîha, 1/2.

⁹⁸ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, I, 471.

⁹⁹ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, I, 33; Sa'lebî, Ebu Zeyd 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Mâlikî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk.: 'Alî Mua'vvid vd.) Dâru İhyâu't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût, 1997, I, 163; El-Besît'teki furûk ile ilgili örnekler elbetteki yukarıdaki kelimelerle sınırlı değildir. Zira Vâhidî tefsirinin birçok yerinde kelimelerin anlamları arasındaki nüansları tespit etmeye gayret etmiştir. Örnek için, bkz. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Besît*, II, 488-VI, 538-VIII, 20-151-238-384-333-XI, 360-XIV, 103- XVIII, 293-XXI, 198-XIII, 429.

Arap dilinde tartışmalı olan bu iki hususu da tefsirinde somutlaştırılmış bir şekilde ele almakta ve bu iki olgunun Arapçadaki varlığını kabul etmektedir.

KAYNAKÇA

- 'Abdurrahmân, b. Hasan b. 'Abduh el-Bârkiyyî, *en'Nahvu fî'l-Vesît li'l-Vâhidî*, Mekke, 2005.
- Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed, *el-Mu'arreb*, (Thk.: Dr. Abdurrahim), Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1990.
- Carullah, Abdusselam b. Sâlih, *Mebâhîsu'l-Furûk fî't-Tefsîr ve 'Ulumi'l-Kur'ân*, Mecelletu'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Riyad, sayı, 8, 2011.
- Curcânî, Ebu Bekir 'Abdulkahir el-Fârisî, *Darcu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, (Thk.: Muhammed Edîb Şekûr vd.), Dâru'l-Fîkr, 'Amman, 2009.
- ed-Durî Muhammed Yasin Hıdır, *Dekâiku'l-Furûki'l-Lugaviyye fî'l-Beyânî'l-Kur'ânî*, Camia'tu Bağdâd, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat, 2005.
- Ebû'l-Fadl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfî, *Tabakâtu'l-Mufessîrîn*, (Thk.: 'Alî Muhammed 'Umeyr), yrs. 1972.
- Ebû Bekr b. Hidâyetillâh el-Kûrânî el-Merîvânî el-Huseynî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye* (Nşr.: 'Adil Nuveyhid), Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1982.
- Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1993.
- Ebû'l-Fidâ, 'İmaduddin İsmâ'îl b. Efdal 'Alî b. Mahmûd, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Mısır, Târîh Yok. I, 192.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Târîhi*, İstanbul, Târîh Yok.
- Ebû'l-Kâsım 'Alî b. Hasan b. 'Alî b. Ebi't-Tayyib el-Bâherzî, *Dumyetu'l-Kasr ve 'Usâretu Ehli'l-'Asr*, (Thk.: Muhammed Altunci), Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1993.
- Ebû'l-Felâh 'Abdulhayy İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, (Nşr.: 'Abdulkâdir Mahmûd el-Arnaût), Beyrût 1989.
- Emannullah Polat, *Kur'ân Dili Arapça'nın Yapısı ve Bazı Özellikleri*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic c. 9/2, 2014, s. 1793-1815, Ankara-Turkey.
- Ebû'l Fadl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Muhezzeb fî mâ Vaka'a fî'l-Kur'ân mine'l-Mu'arreb*, (Thk.: Abdullâh el-Cebûrî), Irak, 1971.
- Ebyârî, İbrâhîm b. İsmâ'îl, *el-Mevsû'etu'l-Kur'âniyye*, Muessesetu Sicli'l-'Arab, Yrs. 1984.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, (Thk.: Hamza b. Zuheyr Hafîz), Medîne, 1992.
- Hârûn, 'Abdusselâm Muhammed, *Mu'cemu Mukayyedâti İbn Hallikan*, Mektebetu'l-Hânci, Kâhire, 1987.
- Haydar 'Alî N'imet, *Zâhiretu'l-İştikâk ve Eseruhâ fî İsrâi'd-Dilâleti'l-Lugaviyye ve'l-Mu'cemiyye li'l-Mufredâti'l-Kur'ân'iyye*, Câmia'tu'l-'Irakiyye, Kulliyyetu'l-Âdâb, Irak, 2012.
- Hulusi Kılıç, "Furûk" DİA, XIII, İstanbul 1996, 222-223.
- "İştikâk", DİA, İstanbul, XXIII, s. 439.
- İbn 'Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Thk.: 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- İbn Cinnî, el-Hasâis, (Nşr.: M. 'Alî en-Neccâr), Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, Târîh yok.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû'l-Berekat Kemâluddîn b. Muhammed, *Kitâbu'l-Eddâd*, (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1987.

İbn Dureyd, el-İştikâk, (Nşr.: 'Abdusselâm M. Hârûn), Kâhire 1991.

İbn fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga, (Thk.: 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fîkr, Beyrût, 1979.

İbn Kunfuz, Ebû'l-'Abbas, Ahmed b. Hasan b. 'Alî b. Hatib el-Kustântinî, el-Vefeyât, (Thk.: 'Adil Nuveyhid), Dâru'l-Afaki'l-Cedîde, Beyrût, 1983.

İbrâhîm Usta, Arapçanın Gelişimindeki Dış ve İç Etkenler, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, c. 6, sayı, 2, 2013, s. 935-950.

İsmâ'il Başa el-Bağdâdî, Hediyetu'l-'A'rifin Esmâul- Muellifin ve Asârû'l-Musannifin, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1951.

Kays Al-i Kays, el-İraniyyûn ve'l-Edebû'l-'Arabî, Muessesetu'l-Buhûs ve't-Tahkîkâtî's-Sikâfiyye, Yrs. Târîh Yok.

Kemal Tuzcu, Araplarda Etimoloji Çalışmaları, Nüsha Bahar 2001. S.67.

Kehhâle, 'Umer Rıda, Mu'cemu'l-Muellifin, Dimaşk, 1957.

Mağribî 'Abdulkâdir b. Mustafa, el-İştikâk ve't-T'arîb, Matba'atu'l-Hilâl, Mısır, 1908.

Mirza Muhammed Bâkır Hânsârî, Ravdâtu'l-Cennât, Beyrût, 1991.

Muhammad İsmâ'îl b. 'Abdisselâm, Devru'l-İştikâk fî Tenmiyeti'l-Elfâz, İslamabad, Târîh Yok.

Ramadan 'Abduttevvâb, Buhûs ve Makâlât fî'l-Luga, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire, 1982.

es-Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. 'İzziddîn Aybek b. Abdillâh, el-Vâfi bi'l-vefeyât, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 2000.

Suyûtî, el-Muzhîr fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâihâ, I, 403.;Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Furûku'l-luğaviyye, (Thk.: Muhammed İbrâhîm Selim), Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kâhire, Târîh Yok.

Şâyî', Muhammed b. 'Abdirrahmân, el-Furûku'l-Luğaviyye ve Eseruhâ fî Tefsîri'l-Kur'ân, Riyad, 1993.

Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-Mufessirîn, Beyrût, Tarih Yok.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2014.

Ömer Kara, Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' ve 'Furûk' Argümanlarının Mukayeseli Tahlili, -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (III)- Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2004, sayı: 4, s.117-144.

Vâhidî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ahmed b. Muhammed, et-Tefsîru'l-Basît, (Nşr.: 'Abdulaziz Sitâm vd.), Dâru'l-Musevver'ul-'Arabiyeye, Mısır, Târîh yok.

-----el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz, (Nşr.: Safvan 'Adnan Davûdî), Dimaşk-Beyrût, 1995.

----- el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, (Thk.: 'Adil Ahmed Abdulmevcûd-'Alî Muhammed Muavvid vd.), Beyrût 1994.

----- Kitâbu'd-Da'âvât ve'l-Fusûl, (Thk.: 'Adil el-Ferîcât), Dimaşk, 2008.

----- el-Vesît fî'l-Emsâl, (Thk.: 'Afif Muhammed 'Abdurrahmân), Kuveyt, 1975.

----- Esbâbu'n-Nuzûl, (Thk.: Kemal Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1991.

Yâfî'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad, Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbretu'l-Yakzân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

Yakup Civelek, Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede "Naht" Yönteminin Kullanımı, Nüsha, III, sayı: 10, 2003, s. 97.

Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, IV, 1659-1664.; Kazvînî, Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî, et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987.

el-Yemânî, Abdalbaki b. 'Abdulmecîd, İşaretu't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhat ve'l-Lugaviyyîn, (Thk.: Abdulmecîd, Diyab), Suudi Arabistan,1986.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Beyrût,1984.

-----Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm, (Thk.: 'Umer Abdusselâm Tedmûrî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1994.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed, el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-M'arife, Beyrût, 2002.

-----el-Multekât li'z-Zemahşerî min Şerhi'l-Vâhidî 'ala Ş'iri'l-Mutenebbî, (Thk.; Mevdâ 'Abdullâh el-Lâsike), Suudiarabistan, 1996.

Zülfikar Tüccar, "Dahîl" DİA, İstanbul,1993, VIII, 412-413.